

KIZIL KUM (ULAAN GOM) YAZITINDA GEÇEN KİŞİ ADI ÜZERİNE

Osman Fikri SERTKAYA

1955 yılında Moğol arkeoloğu Ts. Dorjasuren *Kızıl kum [Ulaaan gom]*'un Kuzey-Batısında *Kara-su [Har-us]* mevkiine 50 km kadar uzakta Uygur harfli bir mezar taşı yazıtı buldu.

Yazıt kahverengi bir taşta Uygur harfleriyle yazılmıştır. 8 satırlık metnin dili Eski Türkçenin Göktürk devri özelliklerini taşımaktadır. Taşa kazılı en eski Uygur yazıtı olan bu metin A. M. Şçerbak'ın belirttiği gibi üslup ve kompozisyon itibari ile Yenisey yazıtlarına çok yakındır.

Dorjasuren'in tanıttığı¹ metin A. M. Şçerbak tarafından okunarak Moğolistan'a gönderildi. Yazıtın Moğolistan'daki ilk neşri ise E. Vanduy tarafından yapıldı.²

E. Vanduy ilk satırda geçen kişi adını A. M. Şçerbak'a dayanarak Metnin Rusça tercümesinde "Моё геройское имя Богаз-Тегин", Moğolca tercümesinde ise "Баатар нэр минь Богаз-тегин" olarak *Bogaz Tegin* şeklinde okumuştur.

Aynı yıl Moğol araştırmacı Yöngsiyebu Rinçen Tonyukuk külliyesinde yapılan arkeolojik kazı sonuçlarını yayımladığı "Arkeoloji ile ilgili seçmeler. Taş üzerindeki tanınmayan belgeler ve Tonyukuk'un koşum takımının altın işlemeli nişanları" adlı

¹ Ts. DORJSUREN, *İzuçenie istoriko-arheologičeskih pamyatnikov Mongolii*, Ulan-Bator, 1957, s. 13 ve 17.

² E. VANDUY, "Uvsnı ħarusnı gerelt höşöö", *Şihjleĥ, uĥaan, tehnik*, 1958/3 (55), Ulaanbaatar, s. 45-47.

makalesinde Kızıl kum yazıtından da bahsetmiş ve metnin stampajını vererek ilk satırı "*er atım Duğas tekin ...*" şeklinde okumuştur.³

Daha sonra metnin A. M. Şçerbak tarafından Özbekçe⁴ ve Rusça⁵ olarak yayımlandığını görüyoruz.

Bu yayımlarında Şçerbak kendi okuyuşunu "*Эр атим Богаз тэгин*" ve tercümesini de "*Мое геройское имя Богаз тэгин*" şeklinde yaparak *Bogaz-tegin* transkripsiyonunu muhafaza etmiştir.

Metnin yazılış tarihi ile metinde geçen yer adlarının münakaşasını yapan S. G. Klyaştorniy⁶ ile L. N. Gumilev⁷ de yazılarında A. M. Şçerbak'ın *Bogaz Tegin* transkripsiyonunu aynen kabul etmişlerdir.

Yazıtın fotoğrafları önce Rinçen⁸ sonra da Dagbasambuu⁹ olmak üzere iki defa daha yayımlanır. Ancak buralarda isim transkripsiyonu yapılmaz.

A. M. Şçerbak "Uygur alfabesi üzerine" isimli makalesinde "*Er atım Bogaz-tegin*" şeklindeki kendi transkripsiyonu olan *Bogaz -tegin* okuyuşunu tekrarlar.¹⁰

Yazıtın ilk satırında geçen kişi adını değişik okuyan üçüncü kişi Peter Zieme'dir. Zieme bu kişi adını *Bars Tigin* şeklinde okur.¹¹

³ Yöngsiyebu RİNÇEN, "Les inscriptions inconnues sur pierre et les plaques d'or ornementées du Harnais de Tonyoucouc", *Central Asiatic Journal*, 4/2, Wiesbaden 1958-1959, s. 289-299. bk. s. 290-292.

⁴ Aleksander Mihailoviç ŞÇERBAK, "Mogulistânda tâpılğan kadimgi bir tâş yâzma", *Özbek Tili ve Edebiyatı Masalaları*, 3, Taşkent 1959, s. 34-36.

⁵ Aleksander Mihailoviç ŞÇERBAK, "Nadpis' na drevneuygurskom yazıke iz Mongolii", *Epigrafika Vostoka*, XIV, M.-L. 1961, s. 23-25.

⁶ Sergey Grigoriyeviç KLYAŞTORNIY, "K istorigrafiçeskoj otsenke ulankomskoj nadpisi", *Epigrafika Vostoka*, XIV, M.-L. 1961, s. 26-28.

Sergey Grigoriyeviç KLYAŞTORNIY, "Po povodu interpretatsii ulankomskoj nadpisi (pis'mo v redaktsiyu)", *Sovyetskaya Arheologiya*, 1963/1, M. s. 292-293.

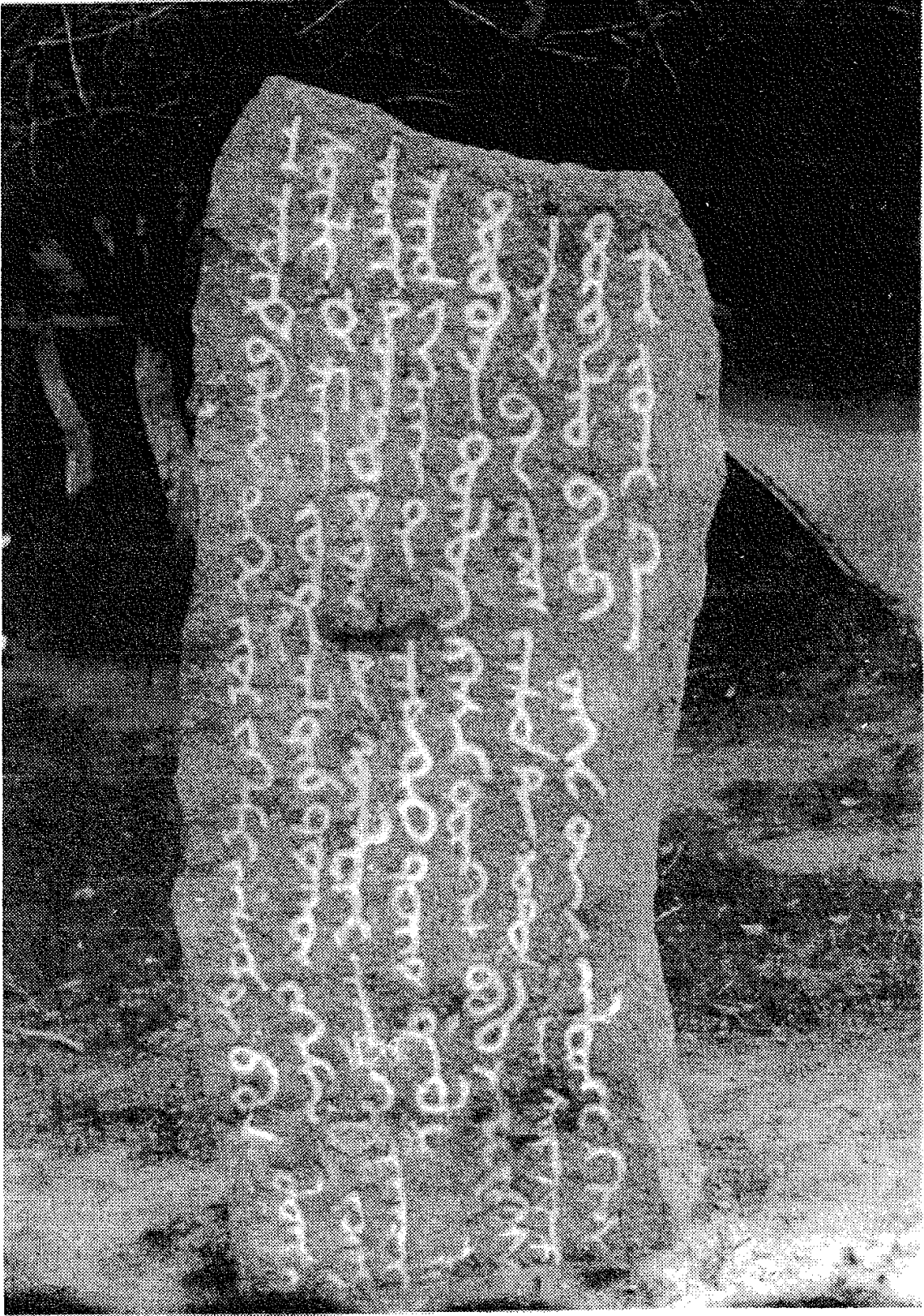
⁷ L. N. GUMİLEV, "Po povodu interpretatsii ulankomskoj nadpisi", *Sovyetskaya Arheologiya*, 1963/1, M. s. 295-298.

⁸ RİNÇEN, *Mongol nutag dah' biçees gerelt höşööniy zuyl (Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en mongolie)*, Corpus Scriptorum Mongolorum Instituti Language at Litterarum Sciartiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus XVI, Fasc. 1, Ulaanbaatar 1968, s. 72.

⁹ DAGBASAMBUU, "Foto apparatın durand", *Şinjeleğ Uğaan Amdral*, 1978, s. 15-16.

¹⁰ Aleksander Mihailoviç ŞÇERBAK, "De l'Alphabet Ouigour", *AOH*, XXXVI/1-3 (1982), 1983, s. 469-474.

¹¹ Peter ZIEME, "Uygur yazısıyla yazılmış Uygur anıtlarına dair bazı düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982/1983*, Ankara 1986, s. 230-231.

Kızıl Kum (Ulaan Gom) Yazıtı

"Ulaangom yazıtını yazdıran (veya yazan) kişinin adını ben *Boğaz* yerine *Bars* okumak istiyorum. L. Rásonyi'nin araştırmalarına dayanarak (L. Rasonyi, "Kuman özel adları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, III-VI [1966-1969], 96) kişi adının *Boğaz* olması mümkün olsa dahi, burada bunu okumak her halde yanlıştır. İlk önce sonuncu harfi -z değil, -s (yahut -ş) okumak lâzımdır. (bk. str. 5 *üküş*). Bundan başka *boğaz* kelimesinin Uygurca şekli olarak *boğuz* beklenirdi. Ben bu kişinin adını *Bars Tigin* olarak okuyorum.

P. Zieme'nin bu görüşlerine A. M. Şçerbak "Ulaangom yazıtı üzerine ilâve düşünceler" adlı makalesinde şöyle cevap verir:

P. Zieme birinci satırda kişi adı olarak kullanılan *Boğaz Tegin* yerine *Bars Tigin* okumaktadır. Ulaangom yazıtını ilk kez okuduğumda bu adın bir kaç varyantı hatırıma gelmiş, fakat şimdi de *Boğaz* şekli pek muhtemel görünüyor. Elimdeki fotoda "bā"dan sonra "vāv"ın varlığı şüphesizdir. Şunu da ilâve edeyim ki "bā"nın "elif"le birleşmesi genellikle bu tarzda olmuyor. P. Zieme, kendi görüşünü destekliyen başka bir delil getirmiştir. *Boğaz* kelimesinin Uygurca şeklinin *Boğuz* olduğunu kaydetmektedir. Ne var ki bunu dikkate almak güçtür. Çünkü Ulaangom yazıtı Uygurca değil, sadece Uygur harfleriyle yazılmıştır. Halbuki Eski Türkçede ve Eski Türkçeye yakın bulunan Oğuzcada *Boğaz* şekli normaldir.; krş. Eski Türk. *boğaz* (MK I 364; MK II 244); Türkiye Türk., Az., Türkm., *boğaz*, Gag. *buaz*.

Buraya kadar söylenenleri özetleyecek olursak ilk satırda geçen kişi adının üç ayrı şekilde okunduğu görülür.

1. <i>Boğaz Tegin</i>	Vanduy, Şçerbak, Klyaşornıy, Gumilev
2. <i>Duğas Tekin</i>	Rinçen
3. <i>Bars Tigin</i>	Zieme

Ben bu okuyuşlar üzerinde tek tek durmak istiyorum.

Rinçen'in *Duğas Tekin* okuyuşu bu transkripsiyonların en zayıf olanıdır. Metinde çok açık bir şekilde ilk harfin *b-* olduğu görülür. Bu yüzden Rinçen'in transkripsiyonunu başarılı bir transkripsiyon saymak güçtür.

Şçerbak'ın *boğaz* okuyuşu için ise Zieme'nin itirazına iştirak etmek isterim. Çünkü Eski Türkçe'de meselâ Tonyukuk yazıtında B¹WG¹Z kelimesi geçer. Nâşirlerin genellikle *bodun boğuzı tok erti* cümlesinde *boğ(u)z* transkripsiyonladıkları bu ismin Sir Gerard'ın da belirttiği gibi¹² Eski Türkçede *Boğ(o)z* okunması kanaatindeyim. Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi ve Türkmen Türkçesi

¹² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 322a-b **boğuz** (**boğoz**) maddesi.

gibi Türk dilinin Güney-Doğu kanadında yer alan Çağdaş Türk lehçelerinde *boğaz* şeklinin olması yani ikinci hecede *-a-* olması beni bu kelimenin Eski Türkçedeki şeklinin *boğ(o)z* olması kanaatine sevk etmektedir. *-a-*'lı şekiller ise Kâşgarlı Mahmud'tan itibaren gelişmiş olmalıdır.

Zieme'nin *bars* okuyuşu için de Şçerbak'ın itirazına iştirak etmek isterim. Gerçekten de Şçerbak'ın belirttiği gibi ikinci işaret metinde açıkça görüleceği üzere *-a-* değil *-w-*'dur. Bu ses de ancak *-o-* veya *-u-* transkripsiyonlanabilir.

İlk iki işareti PW- şeklinde transliterasyonlamak mümkündür. İsmi üçüncü harfine gelince: Şçerbak bu işareti *ğ*, Zieme ise *r* olarak okuyor. Ben Şçerbak'ın gördüğünü görüyorum. Doğru teşhis *ğ* olmalıdır. Böylece PWQ- transliterasyonunu elde ederiz.

Dördüncü ve beşinci işaret Zieme tarafından birleştirilerek *-s* veşa (*-ş*) olarak teşhis edilmiştir. Ben burada Zieme gibi tek işaret değil Şçerbak gibi iki işaret görüyorum. Ancak Şçerbaktan ayrıldığıım nokta işaretlerin ve karşılığı olan seslerin değerleridir.

Ben Şçerbak'ın *-a-* okuduğu dördüncü işareti *-r-*, Şçerbak'ın *-z* okuduğu beşinci işareti de *-a* olarak okumak istiyorum. Böylece kelimenin transliterasyonunu *PWQR*' şeklinde anlayabiliriz. Transkripsiyonunu ise *buğra* şeklinde yapmak imkânı doğar.

***Bugra* kelimesinin Türkçede isim olarak kullanılması:**

Bugra kelimesinin kişi adı olarak kullanılışı Göktürk yazıtları ile Uygur metinlerinde bu güne kadar tespit edilememiştir. Bu kelimenin kişi adı olarak kullanılması Karahanlı devresinden itibaren görülmektedir.

Kâşgarlı Mahmud *Divanü Lugati't-Türk*'ünde *Bugra Han*¹³ ve *Bugra Kara Hakan*¹⁴ ünvanlarından bahseder.

Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig*'de Karahanlı hükümdarı *Bugra Han*'dan¹⁵ bahseder.

¹³ *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, Çeviren: Besim Atalay, Cilt I, Ankara 1992, s. 420. "**bogra** : Deve aygırı. *Bogra Han*" adı buradan gelmiştir.

¹⁴ *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, Çeviren: Besim Atalay, Cilt III, Ankara 1992, s. 221 "**kara** : Kara. Hakaniye Hanlarına "Kara" denir, *Bogra Kara Hakan*" gibi; bunun bir hikâyesi vardır".

¹⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, İstanbul 1947, s. 26; *II, Tercüme*, Ankara 1959, s. 18; *III, İndeks*, İstanbul-1979, s. 113.

KB 88 *ajun tuttı tawgaç ulug bugra han*
kutadsu atı birsü iki cihan

"Büyük Tawgaç Bugra Han dünyaya hakim oldu;
 adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin"

Mirza Mehdi Han Senglâh'ındaki *Bugra hanı* ibaresi Sir Gerard Clauson tarafından İngilizceye şöyle tercüme edilmiştir:¹⁶ "**buğra:** 'a well known kind of broth (*āş*) which was invented by **Buğra Xan**, who was ruler of Çin and Xiṭā at the time of the rise of the Salcuks; it was originally called **buğra:xa:nı:** after him and later *xa:nı:* was omitted for the sake of brevity; it is made with dough kneaded into thin threads' *San.* 136v. I".

Sonuç olarak taşıdığı dil özellikleriyle Göktürk yazıtları ile aynılık gösteren *Kızılkuṃ (Ulaangom)* yazıtı bu özelliği ile Uygur harfleriyle yazılan en eski belgelerden biri olmak durumundadır. Ancak Göktürk ve Uygur metinlerinde *bugra* kelimesinin "kişi adı" olarak kullanılışı şimdiye kadar tespit edilmediği ve bu kelimenin Karahanlı devresinden itibaren kişi adı ve ünvanı olarak kullanıldığı da bilinmektedir.

Bu durum karşısında benim *bugra* okuyuşum doğru ise, *bugra* kelimesinin kişi adı olarak kullanıldığı en eski örnek tespit edilmiş olmaktadır.

¹⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 438.

U L A N G O M Y A Z I T I

Kronolojik bibliyografya

- 1957 Ts. DORJİSUREN, *İzuçenie istoriko-arheologičeskih pamyatnikov Mongolii*, Ulan-Bator, 1957, s. 13 ve 17.
- 1958 E. VANDUY, "Uvsın Һar-usnı gerelt höşöö", *ŞihjleҺ, uҺaan, teҺnik*, 1958/3 (55), Ulaanbaatar, s. 45-47.
- 1959 Yöngsiyebu RİNÇEN, "Les inscriptions inconnues sur pierre et les plaques d'or ornementees du Harnais de Tonyoucouc", *Central Asiatic Journal*, 4/2, Wiesbaden 1958-1959, s. 289-299. bk. s. 290-292.
- 1959 Aleksander MiҺailoviç ŞÇERBAK, "Mogulistânda tâpılğan kadimgi bir tâş yâzma", *Özbek Tili ve Edebiyatı Masalalari*, 3, Taşkent 1959, s. 34-36.
- 1961 Aleksander MiҺailoviç ŞÇERBAK, "Nadpis' na drevneuygurskom yazıke iz Mongolii", *Epigrafika Vostoka*, XIV, M.-L. 1961, s. 23-25.
- 1961 Sergey Grigoriyeviç KLYAŞTORNIY, "K istorigrafiçeskoj otsenke ulankomskoj nadpisi", *Epigrafika Vostoka*, XIV, M.-L. 1961, s. 26-28.
- 1963 L. N. GUMİLEV, "Po povodu interpretatsii ulankomskoj nadpisi", *Sovyetskaya Arheologiya*, 1963/1, M. s. 295-298.
- 1963 Sergey Grigoriyeviç KLYAŞTORNIY, "Po povodu interpretatsii ulankomskoj nadpisi (pis'mo v redaktsiyu)", *Sovyetskaya Arheologiya*, 1963/1, M. s. 292-293.
- 1968 RİNÇEN, *Mongol nutag dah' biçees gerelt höşööniy zuyl (Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en mongolie)*, Corpus Scriptorum Mongolorum Instituti Language at Litterarum Sciartiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus XVI, Fasc. 1, Ulaanbaatar 1968, s. 72.
- 1978 DAGBASAMBUU, "Foto aparatın durand", *ŞinjleҺ UҺaan Amdral*, 1978, s. 15-16.
- 1982 Aleksander MiҺailoviç ŞÇERBAK, "De l'Alphabet Ouigour", *AOH*, XXXVI/1-3 (1982), 1983, s. 469-474.

- 1986** Peter ZIEME, "Uygur yazısıyla yazılmış Uygur anıtlarına dair bazı düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982/1983*, Ankara 1986, s. 230-231.
- 1989** N. TSULTEM - D. BAYARSAYHAN, *Skul'ptura Mongolii*, Ulan-Bator, 1989, resim 50.
- 1995** Aleksander Mihailoviç ŞÇERBAK, "Ulaangom yazıtı üzerine ilâve düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1994*, Ankara 1995, s. 131-136.
- 1995** Osman Fikri SERTKAYA, "Kızılkum (Ulaangom) yazıtında geçen kişi adı üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1994*, Ankara 1995, s. 137-144.